УДК 398

Л.Р. Мортазина

ПЕДАГОГ ҺӘМ ШӘРКЫЯТЧЫ ГАЛИМ ӘБҮБӘКЕР ДИВАЕВ

В представленной статье рассматривается жизнь и научно-педагогическая деятельность ученого-востоковеда и педагога, выходца из татарского дворянского рода Оренбурга Абубакира Ахметзяновича Диваева, посвятившего свою жизнь изучению этнографии и фольклора тюркских народов.

А.А. Диваев сыграл важную роль в сборе и сохранении уникальных, ранее неизвестных в научной среде образцов фольклорного и этнографического наследия тюркских народов, также в организации народного университета и Туркестанского восточного института, в становлении этнографической науки тюркских народов. Помимо всего, он известен как один из участников любительского театра и преподаватель татарской школы в Ташкенте.

На основе анализа трудов А. Диваева, также публикаций татарской периодической печати начала XX века и работ казахских ученых, посвященных жизни и творчеству ученого, автор предпринимает попытку определения его места в становлении российской востоковедческой науки на рубеже XIX–XX веков и роли в развитии педагогической мысли в Туркестане.

Статья посвящена 170-летию со дня рождения А. Диваева.

Ключевые слова: Абубакир Диваев, Оренбург, казахи, этнография, фольклор, педагогическая деятельность, татарская школа.

This article explores the life and work of Abubakir Akhmetzyanovich Divaev, a scholar, orientalist, and educator from Orenburg who dedicated his life to the study of the ethnography and folklore of the Turkic peoples.

A.A. Divaev played a key role in collecting and preserving previously known examples of the folklore and ethnographic heritage of the Turkic peoples, as well as in organizing the People's University and the Turkestan Oriental Institute, and in developing the ethnographic science of the Turkic peoples. He is also known as a member of an amateur theater group and a teacher at the Tatar school in Tashkent.

Based on an analysis of A. Divaev's works, as well as publications in the Tatar periodical press of the early 20th century and works by Kazakh scholars dedicated to his life and work, the author attempts to determine his place in the development of Russian Oriental studies at the turn of the 20th century and his role in the development of pedagogical thought in Turkestan. This article is dedicated to the 170th anniversary of A. Divaev's birth.

Keywords: Abubakir Divaev, Orenburg, Kazakhs, ethnography, folklore, pedagogical activity, Tatar school.

Казах, үзбәк, каракалпак һ. б. төрки халыкларның этнографиясен, фольклорын, тарихын өйрәнүгә нигез салучыларның берсе, Оренбург төбәгеннән чыккан атаклы галим һәм җәмәгать эшлеклесе, педагог Әбүбәкер Әхмәтҗан улы Диваевның тууына быел 170 ел тула. Казахлар тарафыннан үз галимнәре итеп танылган һәм эшчәнлеге бик

җентекле өйрәнелгән күренекле мәгърифәтченең исеме һәм хезмәтләре туган төбәгендә, кызганыч, әлегәчә аз билгеле.

Әбүбәкер Диваев 1855 елның 6 (18) декабрендә Оренбург шәһәрендә татар дворяннары нәселе [9: 148] дәвамчысы Әхмәтҗан Шаһиморат улы Диваев гаиләсендә дөньяга килә. XIX гасырда нәселнең Тукай авылында (хәзерге Башкортстан Республикасы Бишбүләк районына карый) яшәгән тармагына нәселдән күчүче дворянлык бирелгән. Татар галиме һәм мәгърифәтчесе булып танылу алачак Ә. Диваевның ата-бабалары да шушы авылдан чыкканнар [19: 261].

Әбүбәкер башта гаиләдә, аннан соң беркадәр Төркестанда өяз башлыгы вазифаларын башкаручы агасында тәрбияләнә. Оренбург кадет корпусының Азия бүлекчәсендә белем алган егет, 1876 елда әлеге уку йортын тәмамлаганнан соң, Төркестан төбәгенә хәрби хезмәткә билгеләнә, аңа тәрҗемәче вазифаларын үтәү йөкләнә. Ә. Диваевның шушы вакыттан соңгы барлык гомере Урта Азия, Казахстан белән бәйле була. Хәрби эш белән беррәттән, ул шул төбәктә яшәүче халыкларның яшәешенә, көнкүрешенә игътибар итә, телләре, тарихы, этнографиясе, халык иҗаты, кабер таш язмалары белән кызыксына башлый. Шактый эзләнүләр алып бара, казахларның тормыш-көнкүреше, рухи дөньясы белән бәйле материалларны туплый башлый. Махсус белеме булмаса да, тырышлыгы һәм киң эрудициясе бәрабәренә мәгълүматлы белгеч булып җитешә.

Ә. Диваев Көнчыгыш халыкларының телләрен, әдәбиятын һәм мәдәниятен бик яхшы белгән [16: 15]. Әлеге гыйлемнәрен күпсанлы фәнни хезмәтләр язуда файдаланган. Шулай итеп, аның 1886 елдан соңгы тормышы, нигездә, фән, әдәбият, гыйльми тикшеренүләр белән бәйле.

Моннан тыш Ә. Диваев төрки халыклар арасында аң-белем, фәнни белемнәр тарату белән шөгыльләнгән, сәнгатьнең төрле төрләрен үстерүгә үзеннән өлеш керткән. Бу елларда татарлар яшәгән башка төбәкләрдәге кебек, Ташкентта да театр түгәрәкләре эшли башлый, театраль тамашалар күрсәтелә. Бу эшләрдә, билгеле булганча, татарлар үзләре башлап йөри. 1904 елда Ташкент каласында һәвәскәр татар театры барлыкка килә. Аны оештыруда татар полковнигы Ә. Диваев катнаша. Беренче спектакльләр нәкъ менә аның фатирында күрсәтелә [20: 158].

Ә. Диваев – педагог та. 1906 елда хәрби хезмәттән киткәннән соң, ул Ташкенттагы татар җамигъ мәчете каршында ачылган татар мәктәбендә укыта, мөдирлек итә (1915 елда әлеге вазифаны башкара) [17]. И. Гаспринский исемен йөрткән бу мәктәпне оештыруда һәм анда укытуда, Әбүбәкер Диваевтан тыш, Габдулла Биги (Мостакаев), Булат Салиев, Габдрахман Чанышев, Һади һәм Хәбибрахман Фәйзиләр катнашкан [2: 400]. Билгеле булганча, әлеге татарлар Төркестанда халыкка аң-белем тарату буенча зур эш башкарганнар[1].

[1] Ә. Диваев һәм Б. Салиев – профессорлар, Г. Биги – доцент, Ташкент татар мәгариф институты директоры, Һ. Фәйзи – Сәмаркандта дәүләт нәшриятының беренче директоры.

Педагогик эшчәнлек алып бару белән беррәттән, Ә. Диваев фән өлкәсендә эзләнүләрен дә дәвам итә. Бу елларда аның төрле фәнни журналларда, вакытлы матбугатта казахларның, үзбәкләрнең, каракалпакларның фольклоры, мифлары, риваятьләре, әкиятләре, ышанулары, гореф-гадәтләренә багышланган күпсанлы мәкаләләре, хезмәтләре дөнья күрә. Мисал өчен, Ә. Диваевның казах халык әкиятләрен өйрәнүгә керткән өлешен ассызыклап, аның 1903–1912 елларда «Этнологическое обозрение» һәм «Сборник материалов для статистики Сыръ-Дарьинской области» журналларында басылган язмаларын искә алу урынлы булыр. Автор аларда Сырдәрья өлкәсендә яшәгән казахларның иң билгеле әкиятләрен туплап, киң җәмәгатьчелеккә тәкъдим итә [11; 12; 13; 14; 15].

1915 елда Төркестанның рус фәнни даирәләрендә Әбүбәкер әфәндедәнең 60 яшьлек юбилее һәм мәдәни хезмәткә керешүенең 25 еллыгы зурлап билгеләп үтелә. «Туркестанский курьер», «Туркестанские ведомости» газеталарында юбилярга багышланган зур-зур мәкаләләр басылып чыга. Бу вакыйга татар вакытлы матбугатында да яңгыраш ала.

«Вакыт» газетасының 1915 елдагы 30 сентябрь санында Ташкент шәһәреннән Әхмәт Сәрдар дигән авторның «Әбүбәкер әфәнде Диваев» дигән мәкаләсе дөнья күрә. Анда автор Ә. Диваевның Сырдәрья өлкәсендәге статистик җыентыкларда дөнья күргән күпсанлы хезмәтләрен искә ала. «Әбүбәкер әфәндедәнең язган нәрсәләре, сарыф иткән иҗтиһады бик зур булса да, мин бу урында бәгъзы берсен генә яздым. Боларны үз матбугатымызга чыгарып, үз халкымызга гарыз итү (язып аңлату, тәкъдим итү) тиеш булса да, бу этнографистымызның зур-зур хезмәтенә кул тидерүче, аны җентекләп мәйданга куючы эшлекле бер кул күренми. Егерме биш ел буена эшләнгән зур милли хезмәт, Төркестан шикелле бай вә шәүкәтле мазыйга (үткәнгә) малик булган бер хәлфәнең халык әдәбияты күптән матбугат мәйданында күренергә, төрк вә татар дөньясына гарыз ителергә кирәк өмет вә теләкне кичектерә, бөтен арзуны (теләкне) киләчәккә калдыра бара», – дип яза ул Ә. Диваевның әлеге хезмәтләренең асылын нигезләп [17]. Төрки-татар дөньясы өчен әлеге зур хезмәтнең никадәр әһәмиятле булуына, әмма, ни кызганыч, фәнни мәкаләләрнең бары тик рус телендә генә язылып, рус гыйльми даирәләрендә генә таралуына Ә.-З. Вәлиди дә басым ясый: «Әбүбәкер әфәнде безнең төрк этнографиясенә, ягъни безнең милли гыйлемебезгә никадәр күп һәм шулкадәр озын еллар хезмәт иткән кеше булса да, безнең халкыбыз аны яхшылап белми, чөнки бездә, беренчедән, Әбүбәкер әфәнде өйрәнгән гыйлем белән шөгыльләнгән кеше юк, икенчедән, Әбүбәкер әфәндедәнең бөтен хезмәтләре русларның үз араларында да бик аз нөсхәләр белән таралa торган фәнни журналларда рус телендә язылган» [7]. Ә-З. Вәлиди галимнең хезмәтләрен туплап, төрки телгә тәрҗемә итеп бастырып чыгаруның халкыбыз өчен бик зур әһәмияткә ия булуын ассызыклый. Ә. Диваевның эшчәнлегенә зур бәя биреп, ул: «Әбүбәкер әфәнде

җыйган нәмәләр – телебез һәм халкыбыз өчен бәһаләп бетермәслек бер хезмәттер», ди [8].

Алда искә алынган Ә. Сәрдарның 1916 елда «Шура» журналында дөнья күргән икенче бер язмасында Ташкент шәһәренең борынгы һәм Россия составына кушылганнан соңгы тарихы, «Ташкент» атамасының килеп чыгышы мәсьәләсе яктыртыла. «Хәзерге Ташкәнднең мөселман каименең зоһуры хосусында нәкыл (Әбүбәкер Диваевның этнографиягә гаид әсәрләреннән)» дип исемләнгән әлеге мәкалә [18: 76–77], исеменнән үк күренгәнчә, Ә. Диваевның шул заманның фәнни даирәләрендә яхшы билгеле «Ташкент шәһәре килеп чыгу хакында риваять» («Предание о возникновении города Ташкента»), «Үзбәкләрнең килеп чыгышы хакында риваять» («Предание о происхождении узбеков») дигән хезмәтләренә таянып язылган.

Инде әйтеп узылганча, Ә. Диваевның тормыш юлы һәм гыйльми эшчәнлеге бүгенге көндә казах галимнәре тарафыннан җентекләп өйрәнелгән. Ф. Уразаева, мәсәлән, аның фольклористика өлкәсендәге эшчәнлегенә багышланган [21], Б.А. Байтанаев галимнең тарихи мирасын һәм төбәкне өйрәнү эшчәнлеген яктырткан [5] кандидатлык диссертацияләре яклыйлар. Б.А. Байтанаевның бу темага караган берничә китабы да басылып чыга [1; 4]. Казах галимнәре Ә. Диваевның «үз хезмәтләрендә казах тормышының чынбарлыктагы картинасын сурәтләү» [6: 61] белән беррәттән, Казахстанның архитектура мирасын башлап өйрәнүчеләрнең алгы сафында торуын да ассызыклыйлар [16: 15].

Ә. Диваевның гыйльми эшчәнлеге киң фәнни даирәләрдә зур яклау һәм бәя алган. Атаклы рус галимнәре В.В. Бартольд, Н.Ф. Катанов, А.Н. Самойлович һ. б. аның хезмәтләренә олы бәя биреп, бу хактагы фикерләрен язып чыгалар [16: 15].

Чыннан да, Ә. Диваев төрки халыкларның борынгыдан килгән иҗатын туплауга һәм өйрәнүгә бик күп көчен һәм вакытын сарыф итә. Халык мәкальләренә, җырларына, бәетләренә, легендаларына, әкиятләренә, аеруча күчмә казахларның тормыш-көнкүрешенә, рухи тормышына бәйле булган материалларга ул аеруча зур игътибар бирә. Галим үзенең фәнни ачышлары арасында моңарчы беркем дә өйрәнмәгән, беркайда да басылып чыкмаган этнографик материалларның булуын хәбәр итә, телдән телгә сөйләнелеп, бу көннәргә килеп җиткән әлеге кыйммәтле мирасның, хәзер өйрәнмәгән очракта, мәңгелеккә юкка чыгу ихтималы турында искәртә [10: 150]. Нәкъ шуның өчен дә ул бу бай чыганакларны җыя, туплый, һәм, шуның өстенә, революциягә кадәрге кайбер этнографлардан аермалы буларак, җентекләп өйрәнә һәм тикшеренү нәтиҗәләрен фән эшлеклеләре, киң җәмәгатьчелек белән уртаклаша – лекцияләр укый, чыгышлар ясый, гыйльми хезмәтләр яза, бик күп яңа тарихи фактларны фәнни әйләнешкә кертә. 1896–1898 елларда Диваев казах халкының күмү йолалары, халык сынамышларына нигезләнеп ел фасылларын аңлатуга һ. б. темаларга караган тикшеренүләре белән Казан университетының Археология,

тарих һәм этнография җәмгыяте утырышларында чыгыш ясый [6: 62]. Г. Вәлиханов аны казах халкы турында бай этнографик материал туплаган, бу өлкәдә иң күп эш башкарган олуг галим буларак бәяли. Дөрестән дә, Ә. Диваев хезмәтләрендә казах халкының мәдәни һәм көнкүреш тормышының бар яклары да – хуҗалык итү үзенчәлекләре (терлекчелек, игенчелек үсеше), матди мәдәнияте (милли ризыклар, кием-салым һ. б.), гаилә мәсьәләләре (хатын-кызның гаиләдәге урыны, уеннар, туй традицияләре), иҗтимагый тормышы, халык белемнәре һ. б. чагылыш тапкан [6: 61–62].

Ә. Диваев революциядән соң да фәнни-педагогик эшчәнлеген дәвам итә. Ул Ташкент шәһәрендәге Урта Азия дәүләт университетын һәм Шәрык институтын оештыручыларның берсе була, әлеге уку йортларында казах этнографиясе кафедраларын ачуда башлап йөри, студентларга дәрес бирә [6: 65]. Соңрак аңа университетта профессор дәрәҗәсе бирелә. Моннан тыш, ул Ташкентта күренекле татар педагоглары Булат Салиев, Габдулла Мостакаев, Габдрахман Сәгъди, Гариф Алпаровлар белән берлектә «Татар мәгариф институты»нда (баштарак «Белем йорты» буларак билгеле) укыта. Шәһит Әхмәдиев тарафыннан оештырылган бу уку йортының беренче директоры Г. Мостакаев була. Анда, татар яшьләре белән беррәттән, уйгур, казах, үзбәк, дүнгән студентлары да белем алган [3: 432, 433].

Ә. Диваевның төрки халыкларның бай рухи мирасын өйрәнүгә һәм гыйльми белемнәрне таратуга багышланган фәнни-педагогик эшчәнлеге үзе исән вакытта ук тиешенчә бәяләнә. Төркестан Республикасының Халык комиссарлары советы 1923 елда Төп Урта Азия музеенда галимнең исемен йөртүче этнография бүлеген ачу, Казах мәгариф институты каршында оештырылачак тарих һәм этнография кафедрасына Ә.Ә. Диваев исемен бирү хакында карар кабул итә [6: 66–67].

Әбүбәкер Диваев 1933 елның 5 февралендә Ташкент шәһәрендә вафат була. Кабере дә шунда. Бүгенге көндә кардәш төрки халыкларның рухи мәдәнияте һәм мәгарифе үсешенә биниһая зур өлеш керткән, йөзгә якын фәнни хезмәт язган Оренбург татарының исемен Шымкент, Алматы, Астана шәһәрләрендәге урамнар йөртә.

Әдәбият

1. А.А. Диваев – этнограф: Биобиблиографический справочник / сост. Б.А. Байтанаев. Чимкент, 1990. 47 с.

2. *Әйди Т.Р.* Тылсымлы көч // Әйди Т.Р. Сайланма әсәрләр: 4 томда. 3 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. Б. 396–427.

3. *Әйди Т.Р.* Мәгариф каһарманнары // Әйди Т.Р. Сайланма әсәрләр: 4 томда. 3 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. Б. 428–439.

4. *Байтанаев Б.А.* А.А. Диваев. Очерк жизни и деятельности. Шымкент; Алматы, 2004. 258 с.

5. *Байтанаев Б.А.* Историко-краеведческая деятельность А.А. Диваева: автореф. дис. … канд. ист. наук. Алматы, 1993. 24 с.

6. *Валиханов Г.Н.* Этнография казахского народа в трудах А.А. Диваева // Советская этнография. М., 1958. № 5. С. 61–70.

7. *Вәлиди Ә.-З.* Уфамыздан чыккан бер галимнең хезмәтенә егерме биш ел тулу мөнәсәбәте илә // Тормыш. 1915. 11 июнь.

8. *Вәлиди Ә.-З.* Уфамыздан чыккан бер галимнең хезмәтенә егерме биш ел тулу мөнәсәбәте илә // Тормыш. 1915. 12 июнь.

9. *Габдуллин И.Р.* От служилых татар к татарскому дворянству. М., 2006. 320 с.

10. *Диваев А.* Итъ-ала-казъ // Этнографическое обозрение. 1908. № 1–2. С. 149–150.

11. *Диваев А.* Сказки киргизов Сыръ-Дарьинской области (перевод с киргизского) // Этнографическое обозрение. 1903. № 1. С. 98–111.

12. *Диваев А.* Сказки киргизов Сыръ-Дарьинской области // Этнографическое обозрение. 1904. № 1. С. 91–114.

13. *Диваев А.* Семь сказок киргизов Сыръ-Дарьинской области // Этнографическое обозрение. 1906. № 1–2. С. 114–127.

14. *Диваев А.* Сказки киргизов Сыръ-Дарьинской области // Этнографическое обозрение. 1912. № 1–2. С. 200–208.

15. Сказки, собранные в Чимкентской и Аулиатинском уездах А.А. Диваевым // Сборник материалов для статистики Сыръ-Дарьинской области. Ташкент, 1891. С. 68–108.

16. *Елгин Ю.А.* Краткий научно-биографический очерк члена-корреспондента Национальной академии наук Республики Казахстан Бауыржана Абишевича Байтанаева // Байтанаев Бауыржан Абишевич: Биобиблиографический указатель / сост. Ю.А. Ёлгин. Алматы: ЦНБ, 2012. С. 5–56.

17. *Сәрдар Ә.* Әбүбәкер әфәнде Диваев // Вакыт. 1915. 30 сентябрь.

18. *Сәрдар Ә.* Хәзерге Ташкәнднең мөселман каименең зоһуры хосусында нәкыл (Әбүбәкер Диваевның этнографиягә гаид әсәрләреннән) // Шура. 1916. № 9. Б. 76–77.

19. Татар энциклопедиясе: 6 томда. 2 т. Казан: ТР ФА Татар энциклопедиясе институты, 2010. Б. 261.

20. Татары Узбекистана: энциклопедический справочник / отв. ред.: Б.Л. Хамидуллин, Л.М. Айнутдинова. Казань: Институт татарской энциклопедии и регионоведения им. М. Хасанова АН РТ, 2025. С. 158–159.

21. *Уразаева Ф.* А. Диваев – фольклорист: автореф. дис. … канд. ист. наук. Алма-ата, 1974. 28 с.

Мортазина Ләлә Рәис кызы,
педагогика фәннәре кандидаты, ТР ФА Ш. Мәрҗани исемендәге
Тарих институтының Милли мәгариф тарихы һәм теориясе үзәге
әйдәп баручы фәнни хезмәткәре

Муртазина Ляля Раисовна,
кандидат педагогических наук, ведущий научный сотрудник
Центра истории и теории национального образования
Института истории им. Ш. Марджани АН РТ

lyalyamur@mail.ru